

Olga Kich-Maslej
<http://orcid.org/0000-0001-6265-2598>
 Uniwersytet Jagielloński
 o.kich-maslej@uj.edu.pl
 DOI: 10.35765/pk.2022.3803.20

Wielokulturowość dawnej Rzeczypospolitej z perspektywy postmigracyjnej XX w. – cmentarz miejski w Uhnowie

STRESZCZENIE


Uhnów – dziś najmniejsze miasteczko zachodniej Ukrainy – należy do postmigracyjnego obszaru polsko-ukraińskiego pogranicza z interesującymi przykładami dziedzictwa kulturowego, które warto badać i popularyzować. Znajdują się tu trzy obiekty: barokowy kościół, murowana cerkiew i synagoga z czerwonej cegły. Są to symbole trzech tradycji: łacińskiej, bizantyńskiej i żydowskiej, które przez wieki koegzystowały na tym terenie. Ze świątyniami nieodłącznie wiążą się cmentarze grzebalne. Historyczne cmentarze są odzwierciedleniem wielonarodowej i wielokulturowej dawnej Rzeczypospolitej. Spoczęli na nich ludzie, którzy tworzyli tu mozaikę językową, artystyczną i obyczajową, bezpowrotnie zniszczoną przez nacjonalizmy i totalitaryzmy XX w. Na potrzeby artykułu badaliśmy zachowany cmentarz miejski w Uhnowie, który ciągle spełnia cztery podstawowe funkcje: sacrum, archiwum, muzeum i parku.

SŁOWA KLUCZE: Uhnów, obszar postmigracyjny, pogranicze polsko-ukraińskie, dziedzictwo kulturowe, cmentarze

ABSTRACT

Multiculturality of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth from the Post-migration Perspective of the 21st Century – the Uhniv Cemetery

Uhniv – the smallest town in western Ukraine today – belongs to the post-immigration area near the Polish-Ukrainian border, with interesting examples of cultural heritage that are worth exploring and popularizing. There are three historic buildings there: a baroque church, a brick Eastern church and a red brick synagogue. They are symbols of three traditions: Latin, Byzantine

Sugerowane cytowanie: Kich-Maslej, O. (2022). Wielokulturowość dawnej Rzeczypospolitej z perspektywy postmigracyjnej XX w. – cmentarz miejski w Uhnowie. ©  *Perspektywy Kultury*, 3(38), ss. 317–333. DOI: 10.35765/pk.2022.3803.20.

Nadesłano: 13.06.2022

Zaakceptowano: 22.08.2022

and Jewish, which coexisted in this area for centuries. Cemeteries are inseparably connected with churches. These historical sites are a reflection of the multinational and multicultural former Polish-Lithuanian Commonwealth. People buried there created a linguistic, artistic and customs-related mosaic, irretrievably destroyed by the nationalisms and totalitarianisms of the 20th century. For the purposes of this article, we examined the preserved city cemetery in Uhniv which still fulfills four basic functions as a sacred, archival, museum and park site.

KEYWORDS: Uhniv post-migration area, Polish-Ukrainian border, cultural heritage, cemeteries

Penetrując postmigracyjny obszar polsko-ukraińskiego pogranicza po stronie ukraińskiej¹, warto pojechać wyboistą drogą wiodącą z Rawy Ruskiej w kierunku Bełza mało uczęszczanym szlakiem ciągnącym się wzdłuż granicy państwa. Mniej więcej w połowie tej trasy naszym oczom ukaże się zapierający dech w piersiach wielokulturowy krajobraz Uhnowa. Nad horyzontem uhnowskiej doliny wznoszą się trzy majestatyczne obiekty: monumentalny barokowy kościół, murowana cerkiew z trzema baniami i synagoga z czerwonej cegły. To znamienne symbole trzech tradycji: łacińskiej, bizantyńskiej i żydowskiej, które przez wieki współlistniały na tym terenie. Pamiętając o tym, że ze świątyniami nieodłącznie wiążą się cmentarze grzebalne, warto się przekonać, czy do naszych czasów przetrwały stare nekropolie Uhnowa (a jeśli tak, to w jakim stanie), na których spoczęli świadkowie dawnej wielonarodowej i wielokulturowej Rzeczypospolitej – ludzie, którzy tworzyli tu mozaikę językową, artystyczną i obyczajową, bezpowrotnie zniszczoną przez nacjonalizmy i totalitaryzmy XX w. Jak słusznie tłumaczy ks. Stefan Batruch, prezes Fundacji Kultury Duchowej Pogranicza w Lublinie i organizator corocznych transgranicznych spotkań w Korczminie:

W okresie po II wojnie światowej stworzono nowe pojęcie pogranicza, jako obszaru położonego w pobliżu granicy państwa. Regionu geograficznego, który był bacznie strzeżony przez wojska obrony pogranicza. Pas graniczny i strefa przygraniczna stawały się powoli symbolem lęku i strefy zmilitaryzowanej. Wzdłuż nowych granic dokonywano z jednej strony czystek etnicznych, a z drugiej strony przemieszania ludności z różnych terenów i gruntownej zmiany mentalności lokalnego społeczeństwa. Władze dążyły do unifikacji obyczajowości oraz zacierania różnic

1 Dotyczy obszaru, który w latach 40. oraz w roku 1951 dotknięty został przymusowymi procesami migracyjnymi (Orłowski i Sakson, 1996).

regionalnych. Manipulowano historią stosunków etnicznych i wyznaniowych (Batruch, 2005)².

Prezentowany artykuł stanowi próbę spojrzenia na dziedzictwo polsko-ukraińskiego pogranicza naznaczonego negatywnymi stereotypami, zintensyfikowanymi przez walki II wojny światowej i wysiedlenia. Niniejsza praca jest jednocześnie wstępem do monograficznego opracowania poświęconego cmentarzowi miejskiemu (do 1951 r. określanego jako katolicki) w Uhnowie. Powstała ona na podstawie materiału zebranego podczas eksploracji terenowej w 2020 r.³ Należy zaznaczyć, że badania terenowe w Ukrainie zostały poprzedzone dwiema konferencjami w 2019 r., które odbyły się w Żółkwi i Rawie Ruskiej z udziałem polskich i ukraińskich uczestników. Ich zadaniem było zwrócenie uwagi obecnych mieszkańców rejonów żółkiewskiego i rawskiego na problem ratowania dziedzictwa kulturowego tego regionu oraz zachęcenie do nawiązania współpracy polsko-ukraińskiej w tej dziedzinie⁴.

Uhnów znajduje się na styku tradycji bizantyńskiej i łacińskiej, wzajemnie przenikają się tu kultury Wschodu i Zachodu (Batruh, 2017). To

-
- 2 Przypomnijmy, że obszar ten bardzo często zmieniał swoją przynależność polityczną, należąc w dalekiej przeszłości do Rzeczypospolitej. W XX w. wchodził w skład różnych państw: Imperium Rosyjskiego, Austro-Węgier, Rzeczypospolitej Polskiej, Rzeszy Niemieckiej, Związku Radzieckiego, PRL, Ukrainy.
 - 3 Mowa o badaniach terenowych realizowanych na cmentarzu miejskim w Uhnowie (wrzesień–listopad 2020 r.). Inwentaryzacja cmentarza miejskiego w Uhnowie została przeprowadzona w ramach programu „Polonika” – „Polskie dziedzictwo kulturowe za granicą – wolontariat 2020” – „Porządkujemy zapomniane cmentarze pogranicza”; beneficjentem programu było Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Gminy Ulhówek „Robim Co Możem”. Autorka niniejszego opracowania występowała w charakterze partnera i koordynatora ds. inwentaryzacji cmentarza miejskiego w Uhnowie.
 - 4 24–25 września 2019 r. w Żółkwi w ramach Dni Dziedzictwa Europejskiego odbyła się Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Dni dziedzictwa europejskiego w Żółkwi. *Ludzie, którzy tworzą dziedzictwo, dziedzictwo, które tworzy ludzi*”. Konferencja zorganizowana przez Państwowy Historyczno-Architektoniczny Rezerwat w Żółkwi (ukr. „Дні європейської спадщини у Жовкві *Люди, які творять спадщину, спадщина, яка творить людей*”; Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві). Temat wygłoszonego referatu: *Cmentarz depozytariuszem wsi na polsko-ukraińskim pograniczu* (ukr. *Цвинтар депозитарій села на польсько-українському пограниччі*). 7 grudnia 2019 r. w Rawie Ruskiej z inicjatywy przewodniczącego Rady Miasta Mykoły Zińka odbyła się konferencja popularnonaukowa pt. *Bruśnieńskie inspiracje. Zapomniane dziedzictwo. Wychowanie estetyczne, popularyzacja dziedzictwa kulturowego oraz nawiązanie relacji partnerskich na terenie polsko-ukraińskiego pogranicza* (ukr.: *Брусьнівські інспірації. Забута спадщина. Естетичне виховання, популяризація культурної спадщини та налагодження партнерських відносин на українсько-польському прикордонні; Міська Рада у Раві Руській, Міський Голова М. Зінько*). Zaprezentowany tam przeze mnie referat nosił tytuł *Próby ratowania zapomnianych cmentarzy polsko-ukraińskiego pogranicza* (ukr. *Спроби рятування призабутих цвинтарів польсько-українському пограниччю*).

wyjątkowy przykład wspólnego polsko-ukraińskiego dziedzictwa, które należy poznawać, badać i popularyzować. Nie ułatwia nam bynajmniej tego zadania dzisiejsza peryferyjność miasteczka odciętego komunikacyjnie od reszty Ukrainy oraz znikoma liczba literatury na jego temat – w dodatku mocno spolaryzowanej, odzwierciedlającej głównie polską (Kukiz, 2010) lub głównie ukraińską (Lev, 1960) perspektywę. W tej sytuacji skromne wydanie Fundacji Kultury Duchowej Pogranicza *Zapomniane pogranicze. Dekanat Uhnowski* jawi się jako prekursorskie (Antoniak, Chodor i Slobodian, 2005).

Uhnów to dziś najmniejsze miasteczko Ukrainy, położone nad rzeką Solokiją, w którym zachował się dawny układ miejski z centralnym rynkiem oraz dwoma przysiółkami (Zastawiem i Przedmieściem) (Bożik i Petrišin, 1960, s. 9–14). Jego początki sięgają odległej epoki Grodów Czerwieńskich: Czerwienia, Bełza, Potylicza, Olhowa (później Ułhówka) oraz Huniwa, który to Stefan Bożyk, badacz dziejów miasteczka, łączy bezpośrednio z Uhnowem (Bożik, 1960, s. 43). Do połowy XV w. był wsią. W 1462 r. za sprawą Zygmunta z Radzanowa, chorążego płockiego, ówczesnego właściciela Uhnowa, oraz za przyzwoleniem króla Kazimierza Jagiellończyka stał się miastem, które przeniesiono z prawa polskiego na prawo magdeburskie. Wtedy też Uhnów uzyskał prawo targów i jarmarków (Chlebowski, 1892, s. 755)⁵. Otrzymane przywileje, tym razem na prośbę Szczepana Niszczycykiego, kolejnego właściciela miasta, potwierdził w 1644 r. Władysław IV. W XVII w. odnotowano w mieście obecność umocnień ziemnych, których odcinki zachowały się do dzisiaj (Pasternak, 1960, s. 35–42; Bożik, 1960b, s. 43–51; Antoniak, Chodor i Slobodian, 2005, s. 50–56).

W 1772 r., po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej, Uhnów znalazł się w granicach monarchii austro-węgierskiej, gdzie pozostawał do 1918 r. Następnie krótko trafił do Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, po czym znowu w latach 20. i 30. wrócił w granice Rzeczypospolitej. Okresem wyjątkowego rozkwitu miasta był wiek XIX – wtedy w szczególności rozwijało się rzemiosło (Celevič, 1932, s. 228–232) i pojawili się mecenas – rodzina Żukowskich, którzy zadbali o polepszenie warunków bytowych tutejszych mieszkańców (Rešetilo, 1960, s. 71–78)⁶. W Uhnowie działało około 1000 szewców (była tu nawet krajowa szkoła szewska

5 Targi miały odbywać się w każdy czwartek, natomiast jarmarki – w dniu św. Filipa i Jakuba oraz na święto Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny.

6 Stepan Żukowski i Pelahija z Łysiaków Żukowska, urodzeni na początku XIX w. Stepan zmarł w 1875 r., jego żona w 1879 r. Fundacja Żukowskich posiadała kilka ściśle określonych celów: 1) cerkiew (utrzymanie chóru cerkiewnego, łozenie na remonty cerkwi); 2) bursa „dla uczącej się młodzieży ruskiej”; 3) pomoc dla ubogich. Za sprawą fundacji Żukowskich, jak powiedział ks. Ołeksandr Siłecki, Uhnów stał się „Nazaretem ukraińskiej inteligencji”.

[Oniškeviâ, 1960, s. 237–241; Gubenì, 2006]⁷), funkcjonowały garbarnie, olejarnie i młyn. Przed I wojną światową Uhnów zamieszkiwało 4500 osób (2100 Żydów, 1800 Ukraińców i około 600 Polaków), istniało połączenie kolejowe, miasteczko posiadało pocztę, aptekę, żandarmerię i biura finansowe. Tuż przed wybuchem II wojny światowej miejscowość liczyła 3900 mieszkańców, w tym 1400 Ukraińców, 300 Polaków, 1880 Żydów oraz 20 Niemców (Kubijovič, 1983, s. 64; Deržavna służba, 2019, s. 51)⁸. W miasteczku działały sąd (Petrišin, 1960a, s. 324–326), kasa Stefczyka, dwie restauracje, herbaciarnia, spółdzielnie (Petrišin, 1960d, s. 315–323), czytelnia „Proswita” (Petrišin, 1960b, s. 326–349). Ponadto istniała szkoła pięcioklasowa męska, z wykładowym językiem polskim; siostry felcjanek prowadziły zaś sześcioklasową szkołę żeńską (Božik, 1960a, s. 78–100).

Kiedy w 1939 r., po zakończeniu kampanii wrześniowej, ustalono granicę między ZSRR a Niemcami wzdłuż rzeki Sołokii, miasto znalazło się po stronie radzieckiej (z wyjątkiem Zastawia)⁹. Po wejściu Niemców na te tereny rozpoczęto masową eksterminację ludności żydowskiej. W 1942 r. około tysiąca Żydów hitlerowcy wywieźli do getta w Rawie Ruskiej, a następnie do obozu zagłady w Bełżcu. Pozostałych w miasteczku Żydów wysłano do getta w Rawie Ruskiej w październiku 1942 r. (*Uhnów – akcja „Reinhardt”*; *Uhnów. Wirtualny Sztetl*; Gubenì, 2007; Kuwałek, 2010)¹⁰. Po zakończeniu działań wojennych Uhnów znowu znalazł się w granicach Polski. W latach 1946 oraz 1947 wysiedlono stąd miejscowych Ukraińców (Petrišin, 1960c, s. 199; Mencìns’kij, 1960, s. 202–211)¹¹. W 1951 r., w ramach wymiany terenów przygranicznych, wywieziono także Polaków (Chajewski, 2016), a miasto znalazło się w USRR¹². Wtedy Uhnów

7 Uhnów słynął na całą okolicę z szewstwa. Jurij Hubeni powołuje się na mało znany artykuł I. Franki *Przemysł domowy w Uhnowie* (ukr. „Домашній промисел в Угнові”).

8 Jeszcze w 1890 r. ludność miasta szacowano na 4,7 tys. Odtąd stale malała: 4,5 tys. w 1900 r., 3,9 tys. w 1939 r., 1,9 tys. w 1959 r., 1,5 tys. w 1970 r., i 1021 w 2001 r.

9 Nie tworzono tu 800-metrowego pustego pasa granicznego, wybudowano natomiast umocnienia tzw. linii Mołotowa.

10 Tragedię Żydów w Rawie Ruskiej (gdzie w 1942 r. znaleźli się także Żydzi z Uhnowa) opisał w swojej książce Kurt Lewin, syn Jecheskiela Lewina (1897–1941) – ostatniego rabina Lwowa (Lewin, 2006, s. 97–104). Zob. także ukraińska wersja tej publikacji (Levin, 2007, s. 21–123).

11 Ukraińców z Uhnowa wysiedlono w marcu 1946 r., trafili oni do USRR, w większości do Brzeżan (ukr. Бережани, Bereżany), część do Lwowa i okolic. Ci ukraińscy mieszkańcy, którzy cudem uniknęli wywózki w 1946 r., zostali wysiedleni w ramach akcji „Wisła” w 1947 r. na tzw. Ziemię Odzyskane, w okolicie Legnicy i Wrocławia, niektórzy trafili do obozu w Jaworznie (jak np. ks. Jurij Mancynskij, uhnowski dziekan).

12 Wiązało się to z umową o zmianie granic z 15 lutego 1951 r., która była największą w historii powojennej Polski korektą graniczną. Na mocy umowy Polska odstąpiła ZSRR m.in. fragment województwa lubelskiego z miejscowościami Bełż, Uhnów, Krystynopol, Waręż, Chorobrów

zasiedlono głównie ludnością z Zakarpacia¹³. Po 1991 r. w niezależnej Ukrainie Uhnów stał się niestety sennym, prowincjonalnym miasteczkiem, gdzie ze względu na wyjątkowo zły stan dróg głównym środkiem transportu nadal pozostaje rower.

Jak już wspomniano, na terenie Uhnowa współistniały tradycje łacińska, bizantyńska i żydowska, czego widocznym śladem były m.in. obiekty kultu religijnego – kościół, cerkiew oraz synagoga.

Kościół. Pierwszy drewniany kościół w Uhnowie w 1470 r. ufundował Zygmunt z Radzanowa, natomiast w 1595 r. Wawrzyniec Trzciński, kasztelan lubaczowski, zwiększył jego uposażenie. W 1627 r. współwłaściciel miasta, niejaki Lachowski, podarował grunt pod budowę klasztoru pw. Narodzenia NMP, który działał tu do początków XVIII w. Murowany kościół w Uhnowie ufundowany przez Krzysztofa Dunina, kasztelana lubaczowskiego, wybudował w 1633 r. Wojciech Lenartowicz według projektu Jana Michała Linka (Wójcik, 1999, s. 133–142; Kopysz, 2007): „Jednonawowy, w stylu manierystycznym, z wydzielonym węższym prezbiterium. Wewnątrz sklepienie kolebkowe. Fasadę zdobią pilastry oraz dwie wieże o oktagonalnych, górnych kondygnacjach. Przed kościołem dzwonnica wkomponowana w mur ogrodzenia” (Antoniak, Chodor i Słobodian, 2005, s. 51). Do parafii rzymskokatolickiej w Uhnowie należały takie okoliczne wsie jak: Dyniska, Hubinek, Józefówka, Karów, Korczów, Michałówka, Poddębce, Rzeczyca, Szczepiatyn, Tarnoszyn i Ulhówek. W 1951 r., przed wysiedleniem Uhnowa, parafianie zabrali elementy wyposażenia kościoła, które znalazły się wkrótce w różnych innych świątyniach. Kościół służył jako magazyn, potem został opuszczony. Od tego czasu jest zamknięty i popada w ruinę¹⁴. 11 czerwca 2005 r. biskup Marian Buczek¹⁵ odprawił tu pierwszą od lat mszę świętą, na którą przybyli pielgrzymi z gminy Ulhówek. Po uroczystościach gminy Ulhówek i Uhnów podpisały umowę o wzajemnej współpracy (Antoniak, Chodor i Słobodian, 2005, s. 52; Dzŭrkov’skij, 2015)¹⁶.

Cerkiew. Pierwsze informacje dotyczące istnienia cerkwi w Uhnowie pochodzą z początku XVI w. Już wtedy w Uhnowie stała drewniana cerkiew. W 1676 r., w odległości około 500 m od obwałowań, wybudowano

oraz lewobrzeżną część Sokala – Żwirkę, wraz z linią kolejową Rawa Ruska – Krystynopol. Umowę ogłoszono w Dz.U. z 1952 r., nr 11, poz. 63 (Eberhardt, 2018, s. 87–118).

13 Zdarzały się pojedyncze przypadki powrotu Ukraińców wysiedlonych z tych terenów w latach 40.

14 Wyposażenie kościoła w Uhnowie trafiło m.in. do wsi Tarnoszyn i Żurawce, obrazy znalazły się w Tomaszowie Lubelskim i w Czarnej Dolnej k. Ustrzyk (Kopysz, 2007, s. 47).

15 W tym czasie biskup pomocniczy we Lwowie.

16 Dodajmy, że uczestnicy pielgrzymki do Uhnowa w 2015 r. modlili się także za pokój na wschodniej Ukrainie.

inną drewnianą cerkiew. W 1717 r. tutejsza parafia prawosławna przeszła na grekokatolicyzm. W 1780 r. drewniana świątynia spłonęła. Jej przebudowę rozpoczęto w 1797 r. Postawiono wtedy murowane prezbiterium (z cegły zakupionej u pani Morawskiej, ówczesnej właścicielki Uhnowa, którą ta pozyskała z części rozebranych murów miejskich) (Petrišin, 1960e, s. 14–18). W latach 1854–1857 na koszt Żukowskiego wybudowano nową murowaną cerkiew¹⁷, postawiono nawę, babiniec oraz trzy kopuły (najwyższą nad nawą) zwieńczone latarniami. W tym samym czasie cerkiew wzbogaciła się także o nowy ikonostas, a obok świątyni powstała trzykondygnacyjna drewniana dzwonnica. Na przełomie XIX i XX w. zostały dokonane kolejne modernizacje¹⁸. Niestety nie wiemy, kiedy zmieniono wezwanie świątyni, ale murowana cerkiew była już pw. Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy. W 1933 r. ówczesny proboszcz cerkwi w Uhnowie – ks. Ołeksandr Tresznewskij¹⁹ – zdecydował się wykonać nową polichromię, prace zlecił Damianowi Horniatkewyczowi²⁰ z Krakowa. Realizacja tego projektu trwała do 1936 r. Malarz, zainspirowany, jak sam wyznaje, twórczością Jana Rosena²¹, Juliana Bucmaniuka²² i Petra Chołodnego²³, w cerkiewnej bani umieścił przedstawienie Opieki (ukr. Pokrowy) Najświętszej Marii Panny jako opiekunki życia społeczno-kulturalnego w Ukrainie (Gornâtkevič, 1960, s. 18–34). Namalowana przez Horniatkewycza Matka Boska zstępuje z niebios ponad kijowskimi i lwowskimi cerkiewiami i ochrania ich swym omoforonem. Niżej malarz

-
- 17 Wasyl Słobodian jako fundatora uhnowskiej cerkwi podaje Stefana Żerebeckiego (Słobodân, 1998, s. 709).
 - 18 W 1893 r., według projektu Stefana Nahirnego, przeprowadzono restaurację cerkwi, m.in. zmieniono konstrukcję kopuł i dodano boczne wieżyczki. W 1907 r. stolarz Jewstachij Szczuplakewycz wykonał oryginalną ambonę w kształcie czółna. Modernizacją cerkwi w Uhnowie zajmował się urodzony w Uhnowie ks. Wasyl Romanowskij (Petrišin, 1960e, s. 18; Słobodân, 1998, s. 708–709).
 - 19 Ks. Ołeksandr Tresznewskij (1884–1973), w parafii w Uhnowie w latach 1930–1944 (Prah, 2015, s. 514).
 - 20 Damian Horniatkewycz (1892–1980) – zapomniany artysta II RP, Ukrainiec z pochodzenia, absolwent krakowskiej ASP, badacz sztuki ukraińskiej oraz historii cerkwi ukraińskiej (*Ukraïns'kî studentî*, 1930).
 - 21 Chodzi o wykonaną przez polskiego malarza Jana Rosena malarską dekorację wnętrza katedry ormiańskiej we Lwowie (Smirnow, 2002, s. 148–153; Wolańska, 2010, s. 166).
 - 22 Mowa o wykonanych przez Juliana Bucmaniuka malowidłach w bazylikańskiej cerkwi Najświętszego Serca Jezusowego (obecnie Chrystusa Miłującego Ludzi) w Żółkwi. Julian Bucmaniuk (1885–1967) to kolejny zapomniany artysta II RP, Ukrainiec z pochodzenia, absolwent ASP w Krakowie (Gah, 2005, s. 19–20; Gah i Sidor, 2006; Zaslavskij, 2009).
 - 23 Chodzi o twórczość kolejnego malarza ukraińskiego – Petra Chołodnego (1876–1930) oraz zrealizowane przez niego witraże do cerkwi wołoskiej Zaśnięcia Matki Bożej we Lwowie (Vašuk, 2016, s. 252–262).

umieścił dwoje klęczących dzieci ubranych w ukraińskie stroje ludowe i trzymających w ręku skrzyżowane sztandary ukraińskie. Po obu stronach Matki Boskiej Horniatkewycz namalował dwie grupy osób: z jej prawej strony umieścił czołowe postaci historyczne, natomiast z lewej – reprezentantów miasteczka oraz okolicznych wsi. W „zespole” historycznym znaleźli się: św. Andrzej Apostoł z krzyżem w ręku, następnie św. Olga, św. Włodzimierz, kronikarz Nestor, król Daniel, hetman Iwan Mazepa, Taras Szewczenko, Markijan Szaszekewycz, pułkownik Ukraińskiej Halickiej Armii Dmytro Witowskyj w mundurze Ukraińskich Strzelców Siczowych oraz metropolita Andrzej Szeptycki. Pierwsze miejsce w grupie etnograficznej zajął mecenas Uhnowa, Stepan Żukowskyj, tuż za nim jego żona Pelahija, dalej para nowożeńców w charakterystycznych strojach ludowych, następnie mieszkaniec przedmieść Uhnowa – Zastawia, dziewczyna z Chełmszczyzny (przedstawicielka sąsiadującego z ziemią sokalską regionu), przedstawicielki Kijowszczyzny, Podola oraz kobiety z Podlasia i Huculszczyzny. Naprzeciwko Matki Boskiej Horniatkewycz namalował anioła stróża, który chroni ufundowane przez Żukowskiego cerkwie w Uhnowie, ochronkę i kaplicę, gdzie został pochowany fundator świątyni (Gornâtkevič, 1960, s. 18–34).

Uhnowska parafia była siedzibą dekanatu. Obszar dekanatu uhnowskiego często się zmieniał, w okresie od drugiej połowy XIX w. do początku XX w. do dekanatu należały: Butyny, Chliwczany, Domaszów, Dworce, Dyniska, Karów, Korczów, Machnów, Mosty Wielkie, Ostrobóz, Poddębce, Przysań, Rzeczyca, Tehłów, Uhnów, Ulhówek, Wierzbica. Na początku XX w. dekanat uhnowski zamieszkiwało 31 821 grekokatolików. Przed wybuchem II wojny światowej dekanat powiększył się terytorialnie o: Korczmin, Sałasz (Dibrowa), Żurawce, natomiast w Mostach Wielkich utworzono wtedy nowy dekanat (*Šematizm vsego greko-kaťolic'kogo*, s. 125; Antoniuk, Chodor i Słobodian, 2005, s. 8).

W latach międzywojennych w parafii działało Bractwo Apostolstwa Modlitwy i bractwo cerkiewne starszych i młodszych (Petrišin, Petrišin i Rešetilo, 1960, s. 234–236). Ochronkę dla dzieci prowadziły siostry służebniczki. Na Zastawiu od 1874 r. stała kaplica ufundowana przez S. Żukowskiego. W 1946 r., po wysiedleniu miejscowych Ukraińców, zamknięto cerkiew, a ponownie otwarto ją w 1957 r. Od tego czasu nieprzerwanie służy wiernym należącym do wspólnoty prawosławnej i, od kilku zaledwie lat, także grekokatolikom.

Synagoga. Ludność żydowska zamieszkiwała Uhnów prawdopodobnie już w XVI w., ponieważ w niedalekim Belzie gmina żydowska istniała jeszcze przed 1507 r. (Guldon i Wijaczka, 2008, s. 174). Społeczność żydowska z czasem zaczęła dominować w miasteczku. Na początku XX w. na potrzeby dynamicznie rozwijającej się wspólnoty wybudowano

nową, dużą synagogę. Przy ulicy Żukowskich zachował się cały kompleks synagogałny Uhnowa składający się z dużej, murowanej z czerwonej cegły synagogi (prawdopodobnie z 1900 r.) i stojącego obok domu talmudycznego. Obecnie budynki znajdują się na terenie (i we własności) miejscowej szkoły zawodowej. W okresie USRR mieściły się tu sale lekcyjne oraz warsztatowe, dziś sporadycznie wykorzystywane. Ponadto w synagodze garażuje kilka pojazdów szkolnych. Według relacji byłych mieszkańców Uhnowa szczególną funkcję religijną wśród żydowskiej społeczności miasteczka pełnił także w przeszłości budynek stojący naprzeciw szkoły, znajdujący się nieopodal przystanku autobusowego. Prawdopodobnie był to chasydzki dom modlitwy (Dziubińska i Zubkowicz).

Cmentarze. Oprócz widocznego w krajobrazie kulturowym Uhnowa monumentalnego dziedzictwa architektonicznego istotnym odzwierciedleniem wielonarodowej i wielokulturowej dawnej Rzeczypospolitej są także historyczne cmentarze.

Podkreśliśmy, że w odniesieniu do wszystkich wymienianych niżej cmentarzy Uhnowa – bez względu na to, czy zachowały się figury nagrobne, czy też zostały zniszczone – bezwyjątkowo stosujemy czas teraźniejszy²⁴. Jak słusznie przypomina Krzysztof Bielawski, w tradycji żydowskiej, według zasady halachicznej, cmentarz jest miejscem spoczynku zmarłych oczekujących na nadejście Mesjasza i jako taki nie podlega likwidacji, zawsze „jest”, nawet gdy na jego powierzchni nie ma nagrobków (Bielawski, 2020, s. 5). Również w tradycji chrześcijańskiej cmentarz jest przestrzenią trwale sakralizowaną, co oznacza, że nie można naruszać jego świętości. Strzegą tego zarówno reguły prawa kanonicznego, jak i głęboko zakorzenione przekonania²⁵. Przypomnijmy tu także znamienne słowa, które wypowiada ksiądz obrządku wschodniego, kończąc nabożeństwo pogrzebowe symbolicznym zapiecztowaniem grobu: „Zapiecztowuje się grób ten do następnego przyjścia Chrystusa: w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Amen” (Cin pohoronu, 1998, s. 523).

Cmentarze historyczne Uhnowa „znaczą”, ponieważ stanowią szczególną przestrzeń, gdzie łączy się ze sobą historia, kultura, język, religia i świeckość (Kolbuszewski, 1996). Pełnią one cztery podstawowe funkcje: sacrum, archiwum, muzeum i parku²⁶. Cmentarze historyczne Uhnowa

24 Zniszczone, niewidoczne cmentarze zawsze „są” i „znaczą” – taka idea przyświeca również inicjatywie „(Nie)zapomniane cmentarze” (<https://niezapomnianecmentarze.pl/>, dostęp: 13.03.2022), która została utworzona przez grupę aktywistów (należy do niej m.in. autorka niniejszego artykułu) w październiku 2020 r.

25 Zwracałam uwagę na ten problem już we wcześniejszych publikacjach (Kich-Maslej, 2020, s. 141).

26 O tych funkcjach pisze m.in. A. Długozima (2016, s. 153).

„mówią”: o stosunku do zmarłych, do samej śmierci, o żywych, którzy ich grzebali i odwiedzali (Pleskaczyńska, 2015, s. 55–56). Zarówno te częściowo zachowane, jak i te całkowicie zniszczone cmentarze w Uhnowie opowiadają o problemach społeczeństwa postmigracyjnego, o bólu zdezerowania kultur i przeciwstawnych sobie losów oraz wypływającego z tego pejoratywnego czy po prostu obojętnego stosunku do dorobku poprzedników. Niszczenie miejsc pochówku wymierzone jest zazwyczaj w żywych, dla których dany cmentarz ma znaczenie. Znikają nagrobki i całe cmentarze, które nie odpowiadają interesowi określonej grupy społecznej czy narodowej, dominującej w danym momencie na terytorium, na którym znajduje się cmentarz (Kolbuszewski, 1996, s. 18–19). Znamienne, że po ukraińskiej stronie historycznego polsko-ukraińskiego pogranicza znikają nie tylko stare cmentarze polskie, żydowskie, ale także zabytkowe cmentarze ukraińskie – pamiątki po wysiedlonych stąd i rozproszonych w Ukrainie i Polsce rdzennych mieszkańcach Uhnowa.

W maleńkim Uhnowie znajduje się aż pięć różnych historycznych cmentarzy grzebalnych: 1) cmentarz ogólny (katolicki), znajdujący się naprzeciwko budynków plebanii greckokatolickiej przy drodze do Karowa, nazywany dziś cmentarzem miejskim, wspólny dla grekokatolików i rzymskich katolików, a więc dla Polaków, Ukraińców oraz Niemców (widoczny, bo zachowany w swej części nadziemnej i użytkowany do dzisiaj); 2) cmentarz choleryczny, zlokalizowany na przedmieściach Uhnowa²⁷, gdzie pochowano mieszkańców miasta, którzy zmarli na cholera w 1873 r. (niestety już niewidoczny, nie zachowały się nadziemne elementy pochówków); 3) cmentarz wojskowy, położony we wschodniej części miejscowości, na tyłach uhnowskiego sądu (niezachowany w części nadziemnej)²⁸; 4) dwa cmentarze żydowskie: pierwszy (tzw. stary cmentarz żydowski) zlokalizowany w pobliżu synagogi, przy ulicy Żukowskich 1 (dziś zupełnie niewidoczny)²⁹, drugi – cmentarz żydowski w Uhnowie, założony około 1800 r., położony po południowej stronie miasteczka, znajdujący się z lewej strony gościńca prowadzącego do

27 Cmentarz choleryczny (epidemiczny) lokowany był zawsze z dala od zabudowań wsi, przeważnie tuż przy granicy kastralnej z sąsiednią miejscowością.

28 Cmentarz został założony w 1915 r. i pochowano tam żołnierzy niemieckich oraz austriackich, którzy zmarli na cholera w latach 1915–1916. W 1921 r. miejscowi Polacy przenieśli z miejskiego cmentarza na wojskowy swoich poległych żołnierzy.

29 Zdeastrowany podczas okupacji niemieckiej oraz w okresie powojennym, szczególnie w czasach ZSRR. Nie zachowała się na nim żadna macewa, dziś wykorzystywany jest jako ogródek uprawny. *Cmentarz żydowski w Uhnowie (ul. Żukowskich 1)*. Dostępne w Internecie: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/u/877-uhnow/114-cmentarze/37615-cmentarz-zydowski-w-uhnowie-wul-rawska> (dostęp: 15.03.2022).

Rawy Ruskiej, tuż przed budynkiem dawnego sądu (tak samo jak pierwszy niewidoczny)³⁰.

Jedyną widoczną historyczną nekropolią Uhnowa, która może zaświadczyć o bogactwie kulturowym dawnej Rzeczypospolitej, pozostaje dziś niestety tylko cmentarz miejski (katolicki). Mocno zniszczony przez czas, obojętność, brak świadomości oraz środków, ciągle spełnia funkcję „archiwum” – jest swoistą kamienną biblioteką Uhnowa, w której wyryto życiorysy, przekonania i wiarę przeszłych pokoleń. Ten okazały zbiór informacji o historii lokalnej społeczności skłonił również mnie – badacza polsko-ukraińskiego pogranicza – do zajęcia się tym obiektem. Na cmentarzu położonym w centralnej części miasteczka³¹, około 100 m od cerkwi, zachowało się wiele nagrobków Ukraińców, Polaków i Niemców, które czekają na odczytanie.

Nie znamy dokładnej daty powstania tego cmentarza, ale zachowały się tu m.in. miejsca pochówków z XVIII w. oraz kaplica grobowa rodziny Żukowskich z 1870 r. Pierwszy etap inwentaryzacji historycznej części cmentarza miejskiego w Uhnowie zrealizowany jesienią 2020 r. (ponad 400 utrwalonych nagrobków z około 1000 obiektów) pokazał, że jest to ostatni moment na dokumentację ginącego dziedzictwa architektonicznego oraz rozszyfrowanie zacierających się łańcuchów i cyrylicznych inskrypcji. Na cmentarzu w Uhnowie zachowały się przede wszystkim nagrobki z kamienia. Większość z nich stanowi przykład ludowego kamieniarstwa bruśnieńskiego, które – wiezione na wschód, w kierunku Lwowa i Żółkwi – docierało tu z Brusna Starego (Solarz, 2013; Kawalko, 2001, s. 315–323). Konfrontacja z materiałem archiwalnym przekonuje także, że w tym miejscu spoczęły nie setki, ale tysiące mieszkańców Uhnowa (Archiwum Państwowe w Przemyślu – Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie).

Problem „postmigracyjnych cmentarzy” polsko-ukraińskiego pogranicza, który w Polsce pomału zaczyna się pojawiać w przestrzeni informacyjnej, w Ukrainie jest ciągle niezauważany. Destruktywne działania podjęte tu w latach 40. i 50. minionego stulecia, związane z zagładą, deportacją i rozproszeniem rdzennych mieszkańców miasta oraz zasiedleniem ludnością napływową, systemowe odcięcie od funkcjonujących tu przez wieki szlaków komunikacyjnych i kulturowych, sprawiły, że zarówno mieszkańcy Uhnowa, jak i wielu okolicznych miejscowości jeszcze na początku

30 Cmentarz zniszczono podczas II wojny światowej i po niej. Na miejscu wybudowano bazę transportu samochodowego, wykorzystując macewy jako budulec. Zachowała się tylko jedna macewa *in situ* (Cmentarz żydowski w Uhnowie (ul. Rawyńska)).

31 Cmentarz zlokalizowany w środku miasta, nie zaś poza jego obrębem, jak wymagało tego prawo sanitarne z 1784 r.

XXI w. ciągle borykają się z poczuciem lokalnej tożsamości i niemożnością zakorzenienia³². Cmentarz miejski w Uhnowie, będący jedną z najlepiej zachowanych nekropolii postmigracyjnych po stronie ukraińskiej, stanowi nie tylko cenny materiał badawczy. Zgłębianie jego dziejów pozwala zwrócić uwagę na ginące dziedzictwo kulturowego pogranicza i inicjuje wspólne polsko-ukraińskie działania ponad granicami i uprzedzeniami.

BIBLIOGRAFIA

- Antoniak, P., Chodor, J. i Słobodian, W. (2005). *Zapomniane pogranicze. Dekanat Uhnowski*. Lublin: Fundacja Kultury Duchowej Pogranicza.
- Batruch, S. (2005). Wstęp. W: P. Antoniak, J. Chodor i W. Słobodian, *Zapomniane pogranicze. Dekanat Uhnowski*. Lublin: Fundacja Kultury Duchowej Pogranicza, 5–7.
- Bielawski, K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Božik, S. – Божик, С. (1960a). Історія шкіл в Угрові. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 78–100.
- Božik, S. – Божик, С. (1960b). Минуле Угнова (від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.). W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 43–51.
- Božik, S. i Petrišin, W. – Божик, С., Петришин, В. (1960). Топографія Угнова і околиці. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 9–14.
- Celevič, K. – Целевич, К. (1932). Ремісничі цехи в Угнові. *Життя і Знання*, т. V, cz. 8, 228–232.
- Chlebowski, B. (red.). (1892). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII: *Szlurpkiński–Wartynka*. Warszawa: Druk „Wieku” Nowy Świat nr 61, 755.
- Čin pohorony – Чин похорону. (1998). W: *Прийдіте поклонімся. Молитовник*. Львів: Свічадо, 465–509.
- Długozima, A. (2016). Czy istnieje model europejskiego cmentarza? Czyli o tożsamości w projektowaniu współczesnych założeń sepulkralnych. W: M. Kłopotowski i D. Gawryluk (red.), *O terenach zieleni we współczesnym mieście*. Białystok: Agencja Wydawnicza EkoPress, 152–162.

32 Przypomnijmy, że autorka pisała już o tym, wykorzystując przykład Wierzbicy oddalonej od Uhnowa o zaledwie 5 km, ale znajdującej się dziś po polskiej stronie granicy (Kich-Masłej, 2016; Kich-Masłej, 2020).

- Eberhardt, P. (2018). Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej. *Dzieje Najnowsze*, Rocznik L, 87–118.
- Gah, I. – Гах, І. (2005). Сторінки історії галицького церковного стінопису першої половини ХХ ст. До 130-річчя з дня народження Модеста Сосенка та 120-річчя з дня народження Юліана Буцманюка. *Українське мистецтво Львова 1919–1939*, nr 1–3 (121–123), 19–20.
- Gah, I. i Sidor, O. – Гах, І., Сидор, О. (2006). *Юліан Буцманюк. Стінопис Жовківської церкви Христа-Чоловіколюбця*. Львів: Місіонер.
- Gornâtkevič, D. – Горняткевич, Д. (1960). До історії найновішого іконопису угнівської церкви. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 18–35.
- Guldon, Z. i Wijaczka, J. (2008). Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku. *Czasy Nowożytne*, nr 21, 149–191.
- Jarosz, A. i Michałowski, A. (red.). *Roztocze – problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim*, t. II. Lubaczów–Jarosław: Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Jarosławiu.
- Kawalko, D. (2001). Kamieniarstwo na Roztoczu – próba porównania ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego. W: A. Jarosz i A. Michałowski (red.), *Roztocze – problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim*, t. II. Lubaczów–Jarosław: Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Jarosławiu, 315–323.
- Kich-Maslej, O. (2016). *Nomen mortui. Próba odczytania cmentarza grecko-katolickiego w Wierzbicy (kultura polsko-ukraińskiego pogranicza)*. Kraków: Wydawnictwo „Scriptum” Tomasz Sekunda.
- Kich-Maslej, O. (2020a). *Czytelnia Towarzystwa „Proswita” w Wierzbicy (1884–1939). Rekonstrukcja*. Kraków: Wydawnictwo „Scriptum” Tomasz Sekunda.
- Kich-Maslej, O. (2020b). Trudne dziedzictwo. Problem cmentarzy ukraińskich na terenach postmigracyjnych Polski Południowo-Wschodniej. W: D. Pilipowicz i R. Kęsek (red.), *Tożsamość i pamięć. Konteksty kulturowe i społeczne*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 133–161.
- Kłopotowski, M. i Gawryluk, D. (red.). *O terenach zieleni we współczesnym mieście*. Białystok: Agencja Wydawnicza EkoPress.
- Kolbuszewski, J. (1996). *Cmentarze*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Krasny, P. (red.). *Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa belskiego*. Kraków: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kubijovič, W. – Кубійович, В. (1983). *Етнічні групи південнозахідної України (Галичина) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Kukiz, T. (2010). *Uhnów. Kresowe miasteczko nad Solokiją*. Wrocław: Tadeusz Kukiz.
- Kuwalek, R. (2010). *Obóz zagłady w Bełżcu*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Lev, W. – Лев, В. (red.). (1960). *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка.
- Levin, K. – Левін, К. (2007). *Мандрівка кризь ілюзії*. Львів: Свічадо.
- Lewin, K. (2006). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w 1946 przez syna rabina Lwowa*. Warszawa: Zeszyty Literackie.
- Mencins'kij, Ū. – Менцінський, Ю. (1960). Мої переживання від вересня 1944 до липня 1947 р. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 202–211.
- Nečaj, W. – Нечай, В. i in. (red.), *Альманах української студентської громади в Кракові*. Краків: Українська Студентська Громада.
- Oniškeviâ, I. – Онишкевия, І. (1960). Угнівські шевці і їх чоботи. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 237–242.
- Orłowski, H. i Sakson, A. (red.). (1996). *Utrasona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Pasternak, Ê. – Пастернак, Є. (1960). Угнівщина в глибині віків. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 35–43.
- Petrišin, W. – Петришин, В. (1960a). Повітовий суд в Угнові. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 324–326.
- Petrišin, W. – Петришин, В. (1960b). Товариства в Угнові. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 326–349.
- Petrišin, W. – Петришин, В. (1960c). Угнів в рр. 1919–1959. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 119–200.
- Petrišin, W. – Петришин, В. (1960d). Угнівські громадські установи. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 315–324.
- Petrišin, W. – Петришин, В. (1960e). Церква в Угнові. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 14–18.
- Petrišin, W., Petrišin, M. i Rešetilo, T. – Петришин, В., Петришин, М., Решетило, Т. (1960). Побут Угнува. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина*.

- Историко-мемуарный сборник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 212–237.
- Pilipowicz, D. i Kęsek R. (red.). *Tożsamość i pamięć. Konteksty kulturowe i społeczne*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Pleskaczyńska, K. (2015). *Kreowanie przestrzeni umarłych. Dziedzictwo kultury, wyzwania przyszłości*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Artystycznego.
- Prah, V. – Прах, Б. (2015). *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини у 2 томах*, т. 1: *Біографічні нариси (1939–1989)*. Львів: Видавництво УКУ.
- Rešetilo, T. – Решетило, Т. (1960). *Фундація Степана і Пелагії Жуковських*. W: В. Лев (red.), *Угнів та Угнівщина. Историко-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 71–78.
- Slobodân, W. – Слободян, В. (1998). *Церкви України. Перемиська єпархія*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Smirnow, J. (2002). *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*. Przemyśl: San Set.
- Solarz, O. (red.). (2013). *Brusno. (Nie)istnienie w kamieniu*. Nowica: Stowarzyszenie Magurycz.
- Šematizm usego greko-katolič'kogo – Шематизм всего греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяницької на рік Божий 1938–1939*. Перемишль: Накладом гр. кат. єпископської консисторії.
- Українські студенти* – Українські студенти Краківської академії мистецтв (1930). W: В. Нечай та ін. (red.), *Альманах української студентської громади в Кракові*. Краків: Українська Студентська Громада.
- Vašuk, L. – Ващук, Л. (2016). Петро Іванович Холодний: постать митця (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки). *Архіви України*, nr 5/6, 252–262.
- Wolańska, J. (2010). *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902–1938. Przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- Wójcik, M. (1999). *Architektura kościołów w Warężu i Uhnowie*. W: P. Krasny (red.), *Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego*. Kraków: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 133–142.
- Teksty ze strony internetowej
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, *Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej, 1604–1945 (Par. Uhnów, deł Bełz)*. Pozyskano z: <https://www.agad.gov.pl/inwentarze/KLwo301new.xml> (dostęp: 20.03.2022).

- Archiwum Państwowe w Przemyślu (Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego). *Księgi metrykalne parafii Uhnów z filii Zastawie (dekanat Uhnów)*. Batruh, S. – Барух, С. (2017). Дні добросусідства: без кордонів. *Культура*, nr 37. Pozyskano z: <https://nasze-slowo.pl/dni-dobrosusidstva-bez-kordoniv/> (dostęp: 15.03.2022).
- Chajewski, D. (2016). Tam zostały przecież nasze kościoły, pomniki i groby naszych przodków... *Gazeta Lubuska*. 01.11.2016. Pozyskano z: <https://plus.gazetalubuska.pl/tam-zostaly-przeciez-nasze-koscioly-pomniki-i-groby-naszyc-przodkow/ar/11683418> (dostęp: 17.03.2022).
- Cmentarz żydowski w Uhnowie (wul. Rawska)*. *Wirtualny Sztetl*. Pozyskano z: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/u/877-uhnow/114-cmentarze/37615-cmentarz-zydowski-w-uhnowie-wul-rawska> (dostęp: 15.03.2022).
- Deržavna služba* – Державна служба статистики України (2019). *Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019 року*. Pozyskano z: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2019/zb_chnn2019.pdf (dostęp: 16.03.2022).
- Dziubińska, J. i Zubkowicz, R. *Uhnów (Ukraina)*. Pozyskano z: <http://cmentarze-zydowskie.pl/uhnow.htm> (dostęp: 17.03.2022).
- Dzŭrkovs'kij, Z. – Дзюрковський, З. (2015). Польсько-українська релігійна урочистість в Угніві. *Наше Слово*, nr 30, 26.07.2015. Pozyskano z: <https://nasze-slowo.pl/polsko-ukrayinska-religiyna-urochi/> (dostęp: 15.03.2022).
- Gubeni, Ū – Губені, Ю. (2006). Іван Франко про Угнів. *Сокаль та Сокальщина*. Pozyskano z: http://www.sokal.lviv.ua/history-franko_pro_uhniv.html (dostęp: 16.03.2022).
- Gubeni, Ū – Губені, Ю. (2007). Угнів – найменше місто України. *День*. 08.08.2007. Pozyskano z: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ugniv-naymenshe-misto-ukrayini>.
- Korpysz, E. (2007), Polskie kościoły na terenie północno-zachodniej Ukrainy. Stan zachowania. *Ochrona Zabytków*, nr 4. Pozyskano z: https://ochronazabytkow.nid.pl/wp-content/uploads/2019/09/OZ_4-2007_07_Korpysz.pdf (dostęp: 17.03.2022).
- Uhnów – akcja „Reinhardt”*. Pozyskano z: <https://teatrnn.pl/ar/uhnow-akcja-reinhardt> (dostęp: 15.03.2022).
- Uhnów*. *Wirtualny Sztetl*. Pozyskano z: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/u/877-uhnow> (dostęp: 22.09.2017).
- Zaslavs'kij, W. – Заславський, В. (2009). *Духовне і національне у жовківській спадщині Юліана Буцманюка*. 02.10.2009. Pozyskano z: https://risu.ua/duhovne-i-nacionalne-u-zhovkivskiy-spadshchini-yuliana-bucmanjuka_n32187 (dostęp: 16.03.2022).

Olga Kich-Maslej – doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Zakładzie Studiów Polsko-Ukraińskich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ. Zajmuje się dziedzictwem kulturowym (w tym sepulkralnym) polsko-ukraińskiego pogranicza. Autorka monografii dotyczącej cmentarza greckokatolickiego w Wierzbicy: (*Ім'я уцонуого*, Львів 2014; *Nomen mortui. Próba odczytania cmentarza greckokatolickiego w Wierzbicy (kultura polsko-ukraińskiego pogranicza)*, Kraków 2016) oraz tamtejszej czytelnicy „Proswita” (*Czytelnia Towarzystwa „Proswita” w Wierzbicy (1884–1939). Rekonstrukcja*, Kraków 2020). Członkini Komisji Konserwatorskiej do spraw Ochrony Zabytków i Rozwoju Sztuki Cerkiewnej Archidiecezji Warszawsko-Przemyskiej Kościoła Greckokatolickiego w Polsce oraz członkini grupy koordynacyjnej społecznej Inicjatywy (Nie)zapomniane Cmentarze. Ekspertka w Komisji Dziedzictwa Kulturowego i Turystyki przy Wojewódzkiej Radzie Miasta Lwowa, funkcjonującej w ramach programu „Ochrona, zachowanie i popularyzacja ukraińskiego dziedzictwa historyczno-kulturowego w Polsce”.

